

Bencze Lóránt

„Falu mentén és széltében”

Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében

Abstract

The article focuses on the cognitive linguistic approach to the relationship between poetry and folk poetry, especially with regard to Gergely Czuczor's poems that became folk songs. He sensed, felt and knew what folk songs were about. It is often rather difficult to decide whether Czuczor borrowed folk songs or his poems became folk songs. The analysis of metaphors in Czuczor's folk songs is a cognitive linguistic task. However, understanding the metaphor systems in Czuczor's folk songs is of utmost importance not only for Hungarian native speakers, but also for the understanding of human thinking.

Keywords: Gergely Czuczor, folk songs, metaphor systems

A tudományos tanulmányok általában egy-egy kérdés – gyakran újszerű – megoldására törekednek. A tankönyvek viszont ezzel ellentétben az ajánlott megoldásokhoz feladatokat is mellékelnek. Ilyen például Kövecses Zoltán: *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe* című könyve is. Az alábbi értekezés rendhagyó, fordított megoldás. Feltételezi, hogy az olvasó már rendelkezik alapvető, sőt részletes ismeretekkel, így megközelíthető úgy, mintha feladat, kérdéssor volna a kognitív nyelvészetnek, illetve nyelvészeknek, akik válaszából újabb diplomamunkák, sőt esetleg doktori értekezések is születhetnek Kövecses Zoltán kognitív metaforaelméleti iskolájában.

Az alapkérdés az, hogy vajon mi a népköltészet és a műköltészet viszonya kognitív nyelvészeti megközelítésben, különös tekintettel Czuczor Gergely népdallá lett verseiben.

Közismert történet, hogy a 11. század elején Szent Gellért püspök megszállt egy tanyán, és „éjféltájt malomkövek zaját hallja, az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. Csodálkozva szólott erre a püspök Walterhoz: *’Walthere, audis symphoniam Hungarorum, qualiter sonat?’* ‘Walter, hallod a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?’ ... ‘Magyarázd meg nekem, Walter, miféle dallamú éneklés ez, amely lejtésével arra késztet, hogy az olvasást abba hagyjam?’” Walter *carment*, azaz *dalt* említ válaszában. Ez az első híradás a világon egyedülálló, mára mintegy 300–500 ezer írásban is hozzáférhető magyar népdalról. Csak zárójelben jegyzem meg: 1979 körül olvastam egy román zenetörténetet, amelyben Gellért kérdése az első román zenei emlékként szerepelt, ugyanis a *Hungarorum* úgymond lemaradt a *symphonia* szó mögül, majd így folytatódott az elemzés: a szolgálólány bizonyára román volt...

Bencze Lóránt:
 „Falu mentén és széltében”.
Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében
Argumentum 17 (2021), 748-753
Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/38

A magyar nyelvészetből és irodalomtörténetből hasonlóan le-lemaradt Czuczor Gergely neve. Gellért bencés szerzetespapot megragadta a nem gregorián ének. Czuczor Gergely, a bencés szerzetespap és tanár már falusi származásánál fogva is felfigyelt gyönyörűséges népdalainkra, és elkezdte őket utánozni költészetében. Mint az köztudomású, Arisztotelész *Poétikája* szerint „[a] utánzás vele született tulajdonsága az embernek gyermekkorától fogva. Abban különbözik a többi élőlénytől, hogy a legutánzóbb természetű, sőt eleinte éppen az utánzás útján tanul is; mindegyikünk örömét leli az utánzásban” (Poétika IV; a görögben a *szümfütosz*, azaz *egytövű* szó jelentése: ’az emberrel egy töről fakadó’). A görögben a *poészisz* emberi alkotás, szemben a nem emberi alkotással, a természettel: „nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján. A történetíró és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el” (Arisztotelész: Poétika IX).

Az ókori szerzőkről – elsősorban Arisztotelész és Horatius nyomán – ezt írja Arany a *Vojtina Ars poétikájában* (a dőlt kiemelés az eredetiben):

Győzz meg, hogy ami *látszik*, az *való*;
 Akkor neved költő lesz, nem csaló, –
 Amint nem az volt rég az átheni,
 Malacvisítást tudva színleni;
 Ellenben a pór, aki szűr alatt
 Ríkatta disznát, és kuhin maradt,
 Bár a visítót gúnyosan emelte,
 A hallgatók fütyjét megérdemelte.
 Mert a közönség *érzé*, hogy amaz
 Úgy rí, miként *legtöbbször* a malac,
 Míg a valódi – csont és vér noha –
 Tán úgy sikoltott, mint másszor soha.

Itt a különbség: hogy e látszatot
Igaz nélkül meg nem csinálhatod.
 Csakhogy nem ami *rész szerint* igaz, –
Olyan kell, mi *egészben s mindig* az. [...]
 Szegény Tiborc nem volt élő paraszt;
 Bánk, a nejevel, megvénült falun, [...]

Nem a való hát: annak égi *mássza*
 Lesz, amitől függ az ének varázsa [...]

Ha Czuczor valóban szerelmes lett volna, akkor nem tudott volna csodás szerelmes népdalutánzatokat írni, hiszen ő lett volna a valódi csont-vér, konkrétan sipítózó malac, és nem az, aki úgy utánozza, ahogy szokott sivalkodni.

Bencze Lóránt:
 „Falu mentén és széltében”.
Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében
Argumentum 17 (2021), 748-753
Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/38

Az ókori római költő, Catullus pedig, amikor azzal vádolják, hogy mindenféle malacságokat ír, és mennyire erkölcstelen, világosan szétválasztja, hogy más a költő énje, és más a vers énje. Ezt nem vették észre a Czuczor népdalain megbotránkozók, de száz év múlva Horger Antal nyelvész sem, amikor József Attilát *Tiszta szívvel* című verséért kidobatta a szegedi egyetemről. A kiváló nyelvész professzor mellett előfordult, hogy neves irodalomtörténészek – mint a nagy Horváth János és a sokoldalú tudós, Móser Zoltán – sem tudtak világosan dönteni, hogy pusztán poézisről, műalkotásról volt-e szó Czuczor verseiben. Ezért nem kifogásolhatjuk az egyházi hatóságok Czuczor-megítélését sem. Nem vették észre a polgárok a poéziszt a 18–19. század fordulóján sem, amikor a vándorszínészek kisvárosi előadásában a magyarok vesztésre álltak a török ostromlókkal szemben, és a nézőközönségből a magyar legények fölrohantak a színpadra, majd a török jelmezbe öltözött színészek vérző orral menekültek. Nem vették észre a siklói általános iskolások, amikor *A Tenkes kapitánya* filmsorozat forgatásakor botokkal rohantak föl a várba, hogy kiszabadítsák a foglyul ejtett kapitányt. Nem vették észre a felnőttek sem, amikor – ugyancsak *A Tenkes kapitánya* forgatásakor – a gonosz, áruló Dudva kocsmáros alakító színészt nem szolgálták ki a siklói élelmiszerboltban. Nem vették észre az öntudatos amerikai polgárok sem, amikor a Dallas tévéfilmsorozatban a szintén gonoszkodó Jockey Ewingot játszó színészt megverték.

Mindezt tetézte Czuczor esetében, hogy Czuczor, a romantikus költő – mint minden romantikus költő – a verseiben állandóan szerepet játszott. Petőfiről azt hitte a korabeli olvasóközönség, hogy részeges nőcsábász (lásd Illyés Gyula Petőfi-életrajzát.) Pedig gyomorbaja miatt Petőfi egy korty bort sem ihatott, erkölceit pedig a kispolgáriság annyira uralta, hogy megszakította barátságát Jókaival, mert Jókai színésznőt vett feleségül! A színésznőket ugyanis a középkor óta még a 19. század elején is a prostituáltakkal egy csoportba sorolták.

Arisztotelész, Horatius és Catullus műfajelmélete nyomán tehát szerepjátékkal írta Czuczor is a romantikus szerelmes verseket és bordalokat. De így érzett rá a magyar népdal mivoltára is. Mitől népdal a magyar népdal, ő megérezte, átérezte, tudta. Ahogy Móser Zoltán írja: „sok népdalt és táncot ismert” (Móser 2000: 14). Nagyapja kiváló táncos volt. A Kodály-követők legnagyobb hibája, hogy tánc nélkül tanítják a népdalt. Olyan lesz, mint a pedál nélküli, basszus nélküli orgonazene. Nincs megtámasztva. Súlytalan. Czuczor, a költő, és Czuczor, az egykori falusi gyerek egyaránt tudta, mi a néptánc és a népdal. Erre utal például a sajátos, látszólag minden összefüggést nélkülöző természeti képpel való kezdés (Móser 2000: 40; Bencze 2000):

Suhog a szél, remeg a fa,
 Juhászlegény ül alatta [...]

(*Megcsalt bizalom*)

Liliomszál, tulipán,
 Gyere velem Pannikám [...]

(*Kötődés*)

Árokháton három bokor,
 Rózsa, csipke, kökénybokor [...]

(*Három bokor*)

Ezek a képek azonban a népdalban a kollektív tudatalatti mélységeiből fakadoznak, és ezért hasonlóképpen nélkülözhetetlenek a lélek orvoslásában, mint a népmesék a gyermeki lélek

Bencze Lóránt:
 „Falu mentén és széltében”.
Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében
Argumentum 17 (2021), 748-753
Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/38

egészséges kialakulásában. Persze a műköltők és az újabb műgyermekmese-írók sem mindig képesek erre. Ezért Czuczornál is megtaláljuk a képekben az egyenes utalást, a racionális magyarázatot, az egyszerű párhuzamot:

Száraz fűre deres harmat hulladoz,
 Édes lovam, ne egyél, mert bajt okoz [...] *(Szeretőhöz menetel)*

Hideg szél fúj Mátra felől,
 A lelkem is fázik belül [...] *(Csaplárosné)*

Lángba borul az ég,
 Ha a nap enyészik,
 Pirul a kis leány,
 Ha legények nézik. *(Kis leány)*

Megvan Czuczornál a kifinomult, áttételes, az úgymond 'a jobb kezemmel a bal fületem érintem' rokokó népi erotika is, például az *aranyhorog* és az *aranyhal* toposzában (Móser 2000: 41–42; a további lapszámok is erre a kötetre vonatkoznak) és másutt is: *pislogó mécs* (50), *fehér kendő* (64), *megállottam egy szóra* (64), a kibomlott ing megkötése (64), *viganó, selyem kendő* (77, 196), *madár* (80, 97, 124 stb.), *tuba, gerlice* (158), *viola, rózsza, zöng a szerelem-ajtó* (91), *csipkebogyó, kökény* (128), *bársonymezőn sebes patak* (97), *ölébe vár* (97), *bársonyos ágy* (106), *gémes kút* (115), *alma* (122), *méz* (124 stb.), *virágszál* (187), *megnyílik a virágbimbó* (135), *nyíló virág* (156), *semmi nesze [...] csendes malom* (141–142), *piros az ég falunk felül, de tanyámra felhő szegül* (144), *virágos kertecske, rózsafa sövénye* (153), *hús patak eloltja az őzike szomját* (154), *letörni vagy leszakasztani a virágot* (173), *elvirágzott a rózsafa* (195), *kedve hajlik* (187), *gyöngyóra* (198). „De hiányolják ezt a mai nők a férfiakból!” – így taglalták a helyzetet egy alkalommal egyetemi hallgatóim. A médiából a finom erotika nélküli, buta pornográf szexualitás ömlik. A szexológusok gyakran műveletlenek és sorra kudarcot vallanak, mert különben a népdalokkal, népi elbeszélésekkel ellensúlyoznák a főként angolszász eredetű, érzelempusztító pornográfiát, amely az emberi természettől is idegen, hát még a magyar népdalkultúrától!

A mai magyar irodalomban egyedül Ladik Katalin költészetében találtam Czuczor szerelmes népdalaihoz hasonló, részben ugyancsak népi, részben szürrealista metaforákat, részben már a 20. századi ipari társadalomból eredő képekbe öltöztetett erotikát. Amikor – sokakat megbotránkoztatóan – fiatal színésznőként a színpadon vetkőzve szavalta és (magnetofonfelvétellel) több szólamban énekelte szerelmes és az egész emberi életet átfogó verseit, az nem volt más valójában, mint az ember élete a születéstől a halálig, az eltemetésig és az elporladásig, visszaidézte első írásban fennmaradt retorikus prózánkat, a Halotti Beszédet. Czuczor Gergely éveken át egész nap otthon ült az íróasztalánál szótárt szerkesztve, kivéve, amikor misézett, és elimádkozta a bencés Maurinum breviáriumot latinul. Ki nem hagyta ezeket. Amikor a szabadkőműves Kazinczy ismerősei megbotránkoztak azon, hogy Czuczor, a szerzetespap(!) a barátja, Kazinczy azzal nyugtatta őket: „A csuhája fekete, de a lelke fehér.” Széchenyi pedig csupán akkor tartotta érdemesnek elmenni az Akadémia ülésére, ha Czuczor tartott előadást. Minden-

Bencze Lóránt:
 „Falu mentén és széltében”.
Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében
Argumentum 17 (2021), 748-753
Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/38

esetre sem Czuczor, sem Ladik nem keverték össze a ’részben’ igaz hétköznapi és a ’mindig’ igaz művészetet, mint az akkori és a mai tehetségtelenek.

Nemrég Brazíliában a majd anyaszült meztelenül, magukat izzó erotikával rángató-himbáló brazil táncosok után került sor a magyar néptáncsoport bemutatkozására. A magyar táncosok úgy mentek föl a színpadra, hogy nekik – állig, csuklóig, bokáig textilbe burkolva – ott nem terem babér. Mégis olyan, szünni nem akaró vastapsot kaptak a nézőktől, amelyik mellett eltörpült a sajátjaik elismerése. A közönség megérezte annak a visszafogott művészi erotikának minden ízét, amely a magyar néptáncot áthatja – ahogy a magyar népdalt is. „Minden férfi faragatlan bunkó” – veti Walter Matthau szemére Julie Andrews a *Zálogocska (Little Miss Marker)* című amerikai filmben. Mekkora ’bunkó’ a ’live show’ és a ’karikás film’ a szépséges, szemérmes magyar népdalmetaforához mérve: *Széles érben sűrű nád / Nem láthatok rajta át, / Learatom a nádat, / Hogy láthassam babámat* (113). Mélységes tisztelet van benne a nő iránt. Más kérdés, hogy Czuczor korában az egyházi hatóságok, a klérus sok tagja paraszti származású volt, s ők pontosan értették ezeket a metaforákat, és ki is fejezték nemtetszésüket. Nehéz volt akkor úgy dönteni, mint ahogy (a fentebb említett példáim alapján) ma is, hogy ez pusztá szerepjátás – és bizony sem Arisztotelész, sem Horatius, sem Catullus intése nem tolult föl bennük, ahogy persze manapság sem. Kivéve talán Czuczor bencés tanárutódját, Söveges Dávidot, aki az 1970-es években úgy méltatta a délvidéki Ladik Katalin költészetét, hogy „ötven évvel előbbre van a nyelve”, mint az anyaországi költészet nyelvezete.

A nyugati szerzetesség és a bencés rend alapítója, Szent Benedek *Regulájában* előír ugyan a szerzeteseknek „napjában egy hemina bort” – nem tudjuk, mekkora mennyiség volt ez, ám azt igen, hogy az ivóvizek fertőzöttek voltak –, de szó sincs arról, hogy *későn, korán megszomjazom, bor kell nekem, bor, bor* (180), és hogy a részegségtől *haza mennék, de nem tudok*, mert minden részegnek *oly hosszú* a hazaút, és *mégis szoros* (182), és hogy a kislánynak kár meinelkülnie előlem, *jó legény vagyok*, de csak azért, mert a részegség miatt nem tudok benne kárt tenni. Milyen csodás életkép ez a Czuczor-vers (*Bordal*), amely persze nem egy jámbor szerzetesről szól – Móser Zoltán és Horváth János megítélésével is ellentétben (Horváth 1978: 182–183). Így történhetett, hogy sokszor azt is nehéz eldönteni, Czuczor vett-e át népdalokat, vagy az ő versei váltak népdallá (Móser 2000: 116), amelyeket azután a gyűjtők „visszatallóztak a nép ajkáról” (Móser 2000: 62). Ez a „népdallá válás esélyének” (Móser 2000: 112) „rejtélye, titka” (Móser 2000: 85), és – hozzátehetjük –, hogy Czuczor lángelméjének titka is. Arról nem is szólva, hogy Czuczor az angol költőket megelőzve feltalálta és megalkotta a *conversational poem*, azaz a társalgási, beszélgetős költemény műfaját (Tóta Péter Benedek irodalomtörténész, egyetemi docens észrevétele; szóbeli értesülés).

Az írásom alcíme – Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében – alapján történő elemzés a fentiek szerint tehát valójában előre beharangozott kognitív nyelvészeti és nyelvészfeladat. A szüklátóköriúség által támadott vagy elhallgatott Czuczor és a népdal „metaforarendszereinek” megértése a magyar anyanyelvűeknek „az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke” (Kövecses 2005: borító). Nem tekinthető másnak, mint ami „alapvető az emberi gondolkodásban és megértésben, de ezen túlmenően társadalmi, kulturális és pszichológiai valóságunk megalkotásában is” (Kövecses 2005: borító).

Bencze Lóránt:
„Falu mentén és széltében”.
Czuczor Gergely népdalainak metaforáiról a kognitív nyelvészet mentén és széltében
Argumentum 17 (2021), 748-753
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/38

Irodalom

- Arisztotelész: *Poétika*. Fordította: Sarkady János. <https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm>
- Bencze, L. (2000): A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely (Móser, Zoltán: *Körülvesznek engem a dalok*). *Forrás* 2000. október. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0010/bencze.html>
- Horváth, J. (1978): *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illyés, Gy. (1989/1936): *Petőfi Sándor*. Budapest: Móra.
- Kövecses, Z. (2005): *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Móser, Z. (2000): *Körülvesznek engem a dalok: A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*. Zsámbék, Dunaszerdahely: A hét szabad művészet könyvtára – Gyurcsó István Alapítvány. *Szent Benedek Regulája*. https://bences.hu/data/files/regula_magyar.pdf

Bencze Lóránt
nyugalmazott egyetemi tanár
alb@t-online.hu